

Majtényi György

„De elmehet a Kádár Jani a picsába!”

Reziliencia az államszocializmusban¹

„A kétygyerekes házaspárt Délegyházáról, a Budapest melletti nudista telepről ismerem – most szinte furcsa őket ruhában látnom. Egy ferencvárosi bérház magasföldszintjén vagyunk, Bogárék szépen berendezett, kellemesen funkcionális lakásában, az étkezőfülkében ülünk. Este van, vacsoraidő, a konyhából szolgáló ablakon át az asszony folyamatosan adogatja elénk az ételeket – Marika főzje csodás! – és a sört. Amíg beszélgetünk, barátok érkeznek és mennek, újak jönnek, Marikával traccsolnak a konyhában, vagy mellénk ülnek, hozzáteszik a témához a magukét; a két kisfiú – kedvesek, oldottak – lakásszerte játszik; a tévé bekapcsolva, egyfolytában szövegel és ontja a zenét – nyilván ebben a légkörben fogant Béla sajátos elbeszélő stílusa: kevés pontot használ, mondatai végén általában felkiáltójel áll.” Csalog Zsolt egyik interjújában így mutatta be interjúalanyait. Az interjúzó író, szociográfust a leírás szerint a család barátsággal és itallal fogadta: „Na igyunk! Örüljünk: élünk ebbe(n) a gayon jó szocializmusba(n)!”²

Az esszé kísérlet az államszocialista korszak – különösen a Kádár-rendszer – társadalmi folyamatai kapcsán a *reziliencia*³ fogalmának adaptációjára! (E felkiáltójel a mondat végén az egyetlen spin, amelyet fegyelmezett történész szerzőként ebben az írásban megen-

1 A kutatást az OSA Archívum Visegrád Ösztöndíja támogatta. Köszönettel tartozom Székely Ivánnak – aki felhívta a figyelmemet a reziliencia fogalmára – és Rév Istvánnak munkámat segítő tanácsaikért.

2 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépir. + autogr. jav.) 23 fol. HU OSA (Open Society Archives) 356-1-6. 1. d. Csalog Zsoltnak a következő publikálatlan interjúi találhatóak még az OSA Archívum iratanyagában: HU OSA 356-1-6 1. d. Munkásinterjúk 1., Jakab István (1978. november 17.), Csalog Zsolt interjúi, „Nem nagy jövőt jósolok magunknak”. Bogár Béláné Marika, 28 éves; HU OSA 356-1-6 2. d. Munkásinterjúk 3., Németh Mihály (Angyalföld, 1978. október 11.), Németh Mihály (Angyalföld, 1978. október 17.), Németh Mihály (Angyalföld, 1978. november 2.), Németh Mihály (Angyalföld, 1978. december 14.), Németh Mihály (Angyalföld, 1978. december 20.), Munkásinterjúk 4., Török Mihály (1978. október), Magda Árpád (1978. október), Klein Gyula (1978. október 15.), Munkásinterjúk 5., Gábor Sándor (Zebegény, 1978. szeptember 8.), Munkásinterjúk 6. („Átlagos ember vagyok”). Emellett számos Csalog Zsolt által készített interjú található még az OSZK (Országos Széchényi Könyvtár) Kézirattárában őrzött Csalog Zsolt-hagyatékban (445 f.).

3 A fogalomról részletesen lásd Székely Iván bevezetőjét: Székely (2015).

gedek magamnak. Arra utal, hogy a korszakról nemcsak körültekintő állító mondatokban lehet/ett/ beszélni, illetve azonosuláson keresztül az elbeszélő, Bogár Béla szempontjaival.) A következőkben először áttekintem az államszocializmus társadalmának elméleti igényű értelmezéseit. Ennek során a fent idézett, a korabeli szegénység- és cigányságvizsgálatokhoz kapcsolódóan született mélyinterjú segítségével érzékeltetem azt a rugalmasságot, vagyis az egyéni és kollektív magatartásokban megmutatkozó rezilienciát, amelynek révén a kirekesztett, kizárt társadalmi csoportok tagjai megőrizhették a központosító hatalommal szemben a különállásukat. A tanulmány alapvetése, hogy a korabeli társadalomnak léteztek olyan, szinte „láthatatlan” csoportjai, amelyekről nem szóltak a korabeli diskurzusok, és amelyek emiatt a történetírás számára is jórészt láthatatlanok maradtak. A rezilienciafogalom adaptációja, illetve az alsó osztályok⁴ szempontjainak a rendszerhez való viszonyuknak a mélyebb megismerése, úgy vélem, tovább gazdagíthatja a történetírásban az államszocializmus értelmezéseit. A korabeli társadalom – az annak viszonylagos egységét mutató kortárs értelmezésekkel szemben – tagolt volt, és nemcsak az anyagi javak terén vagy a különböző foglalkozások társadalmi presztízséhez kapcsolódóan, hanem az uralmi elit és a társadalmi osztályok, illetve a különböző osztályok között kialakuló konfliktusok mentén is. Ebből következik az, hogy a rendszer létének lehettek a nagyobb társadalmi csoportokhoz és azok kollektív magatartásához, azaz társadalmi osztályokhoz⁵ kötődő értelmezései is.

Bogár Béla a beszélgetésben elégedetlenségét a rezsimmel valamiféle rendszerelméletté is formálta: „Na látod, ezér(t) nem vagyok én kommunista! Mer(t) ebbe(n) az egybe(n) nem tudok egyezni a politikával!! Hogy most a Janiék meghírdették, hogy »több munka, kevesebb pénz!« Hát én ennek a fordítottját akarom! Én világ életembe azt próbáltam, hogy kevesebb munkával több pénzt kapjak! Hát ez az én nagy vitám a kommunizmussal!”⁶ Bogár Béláé egyedi szempont, amely érzékelteti, hogy a rendszer észlelésének, értelmezésének sokféle személyes vetülete lehet(ett).

---

4 Az alsó osztályok (*lower classes*) fogalma itt az államszocialista korszak leszakadó társadalmi csoportjait jelöli, amelyekre sok szempontból az underclass kategória (társadalmi lét alatti osztály) is alkalmazható lehet; ahogy fent is utaltam rá, a kirekesztés, kizárás mechanizmusai ugyanis sok szempontból „társadalom alattivá” változtatták az ő helyzetüket.

5 A hatvanas évektől újjászülető magyar szociológia – eltávolodva a rétegződés sztálini modelljétől (munkásosztály, parasztosztály, értelmiségi réteg hármassága) – saját gyakorlatában végső soron elvetette az osztályelemzés lehetőségét. A rétegmódel és más, több kategóriát alkalmazó alternatív megközelítések pedig, a korábbi, egyenlőséget hangsúlyozó leírásokhoz hasonlóan, ugyancsak elterelték a figyelmet a korabeli társadalmat feszítő alapvető ellentétéről (Majtényi 2005). Ezzel szemben hangsúlyozandó, hogy a társadalmi tapasztalatok nagyobb társadalmi csoportokhoz és azoknak megfelelő identitásokhoz, a fogalomnak a társadalomtörténetben általánosan használt értelme szerinti osztályokhoz is kötődhetnek (Éber és Gagyai 2014). Az osztálykategória ugyanakkor nemcsak a közös tapasztalatokat és az ebből fakadó identitást, hanem az összehangolt egységes fellépésre, a kollektív cselekvésre való képességet is jelöli, amelynek megléte erősen kérdéses az államszocializmusban. Az osztályfogalom használatának lehetőségét még tovább gyengíti az a körülmény, hogy maga a kifejezés a korban a hétköznapi emberek életében, nyelvhasználatában elsősorban a rendszer által konstruált kategóriákat jelentett (Fitzpatrick 1988, 1993). Mindezt szem előtt tartva – a nagyobb társadalmi csoportok és a hozzájuk kapcsolódó identitások és tapasztalatok létezését, s egyúttal e társadalmi csoportok fragmentáltságát is érzékeltetendő – használom az osztály fogalmát többes számban a tanulmányban.

6 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépir. + autogr. jav.) 23 fol. HU OSA 356-1-6 1. d.

Totalitárius állam: uralmi elit és tömeg(társadalom), avagy elnyomás, forradalmi szellem és ressentiment

A *totalitarizmus* paradigma alkalmazása Magyarországon – a többnyire jobboldali indíttatású, erősen ideologikus – antikommunista retorikával kapcsolódott össze. Többen szinte kizárólag a terror szervezetén, illetve az elnyomás és az ellenállás metaforáin keresztül írták le a kor társadalmát. Holott Hannah Arendt a totalitarizmus alapvetéséül szolgáló – és Magyarországon is sokat hivatkozott – művében elsősorban nem az állami terror működését vizsgálta, hanem azt a társadalmi kontextust, amelyben a totalitarizmus megszületett. A totalitarizmus eszerint a modern tömegtársadalmakban alakult ki, amelyek keretet szolgáltatottak az antihumánus eszmék kibontakozásához, és utóbb a totalitárius rendszerek nyilvánvalóan hatottak is ezekre a társadalmakra. Arendt a totalitarizmus világát lényegében osztályok nélküli társadalomként írta le.⁷ A magyarországi jelenkortörténetek azonban alig foglalkoztak elméletének a tömegtársadalomról szóló alapvetésével. Kezdetben kizárólag az állami terror működésével, az elnyomással és a társadalmi ellenállás (rezisztencia) felszámolásával magyarázták a rendszer hosszú távú fennmaradását, és nem foglalkoztak ennek társadalmi okaival. E felfogásból következően a rendszert (és a társadalmat is) szinte teljes mozdulatlanságban ábrázolták.

Hannah Arendtnek a tömegtársadalomról szóló alapvetése szerint a tömeget nem arc-talan, személyes tulajdonságok nélküli emberek alkotják, hanem olyan egyének, akik meghatározható okok miatt nem tudnak szervezeten, azaz társadalmi osztály(ok)ként fellépni. A modernitás korszakán belül eszerint a totalitarizmus az a rendszer, ahol a legkevesebb tér nyílt a cselekvésre, aminek nem csupán az állami terror volt a kizárólagos oka. Arendt (1951) a „gonosz” motívumai között említette a ressentimentet⁸ (angolul *resentment*). E fogalom nem kevesebbszer, mint tizenhatszor szerepel *A totalitarizmus gyökereiben*; részben az alsó középosztályok antiszemitizmusát is ezzel magyarázta.

A társadalomtudományokban a ressentiment fogalma Nietzsche művével (1969) nyert polgárjogot; a filozófus az alacsonyabb rendű emberekben a magasabb rendűekkel szemben ébredő indulatot – irigységet, bosszúvágyat – nevezte így.⁹ A kategória általános értelmében az igazságtalan sérelmeket elszenvedő kisemberek tehetetlen indulatát, bosszúvágyát jelöli. Hannah Arendt művében a fogalom elsősorban nem a totalitarizmus megszületésére szolgáltatott társadalompszichológiai magyarázatot, hanem annak fennmaradására. A ressentiment a megváltoztathatatlan az elfogadását jelenti, vagyis azt a jelenséget, hogy az emberek a totalitarizmusban lemondanak az önálló (morális) cselekvés lehetőségéről.¹⁰ Az egyének cselekedetei e rezsimekben szinte kizárólag személyes érdekeket szolgál-

7 A kötet első kiadása: Arendt (1951); második bővített kiadás: Arendt (1958a).

8 A társadalomtudományi munkákban a fogalmat általában francia nyelvű alakjában alkalmazzák. A szó, a magyar nyelv logikája szerint, használható magyar kiejtéssel is, a német gyakorlathoz hasonlóan megtartva a francia helyesírást.

9 A fogalom társadalomtudományi alkalmazásának alapja: Nietzsche (1969). Történelemtudományi adaptációhoz lásd: Solomon (1994); Mayers (2001); Fietzpatrick (2001). A ressentiment fogalmának alkalmazása a Kádár-korszakra: Majtényi (2012).

10 Mindebben a német filozófiai hagyomány mindenképpen, és talán Heidegger filozófiájának a hatása is felfedezhető (Villa 1996: 172).

nak, egymás ellen hatnak és egymást korlátozzák. A hétköznapi embereknek Arendt szerint felelősöket és bűnösöket kellett keresniük ahhoz, hogy saját felelősségüket és saját bűneiket elfe(le)dhessék. A ressentimentet ugyanakkor az emberi kapcsolatok végső maradványának is tartotta, amely a totalitarizmusban – utolsó emberi érzületként – még létezhet(ett). Ám az ilyesfajta indulat csak tömegeket tudott szervezni, arra nem volt alkalmas, hogy saját érdekekkel bíró társadalmi csoportokat, azaz osztályokat teremtsen.¹¹ A ressentiment ellentéte az autonómia, vagyis a cselekvés szabadsága, egy olyan cselekvésé, amelyet alapvetően az „alapelvek” határoznak meg, nem pedig az egyének és a közösségek pillanatnyi érdekei.¹² Ebben látta Hannah Arendt végső soron az emberi lét értelmét és az emberi társadalom célját is, s szinte minden művében érzékeltette azt, hogy a modernitás erre is kínál(t) példákat.

Hannah Arendt több művében is írt az 1956-os magyar forradalomról, amelyben nyilvánvalóan az első antitotalitárius forradalmat látta, vagyis annak bizonyítékát, hogy a modern társadalmak mégiscsak képesek szembeszállni a totalitarizmussal, és ezáltal ismét szervezeté és cselekvőképessé válhatnak.¹³ Az antitotalitárius forradalom lehetősége valójában ellentmondott mindannak, amit Arendt korábban a modern diktatúrák totalitásáról írt, ám éppen emiatt volt különösen fontos a számára. Azt a reményét erősítette ugyanis, hogy a morális, autonóm cselekvés lehetősége nem veszett el a modernitás korszakában. Az antitotalitárius forradalom eszményképét a forradalomról szóló esszéjében kontextualizálta (Arendt 1991).

„A forradalmak története – 1776 nyarának philadelphiai eseményeitől 1789 nyarának párizsi történésein át az 1956-os budapesti őszig –, amely politikai értelemben a modern kor leglényegibb történetét jelenti, olyan példázatként bukkan elő hirtelen és váratlanul, majd a legitimizatosabb módon tűnik el újra, mint valamiféle fata morgana” – írta Arendt a forradalmakról (Arendt 1995b: 12). Az ötvenhatos magyar forradalmat tehát annak bizonyítékaként is elemezte, hogy a totalitarizmusok mégsem (voltak) képesek felszámolni az egyének és a csoportok autonómiáját, a cselekvés spontaneitását (Arendt 1958a). A modern tömegtársadalmakban élő emberek ugyanis megeléghetnek azt, hogy folyton mások döntenek és cselekednek helyettük, és ismét kezükbe vehetik a sorsuk irányítását még a totalitárius rezsimekben is (ez szinte bármikor, mintegy varázsütésre megtörténhet). Hannah Arendt a forradalmak hátterében szintén valamiféle kollektív lelkeséget – de a ressentimenttel éppen ellentétes érzületet – feltételezett: a „forradalmi szellem(iség)”-et (*revolutionary spirit*) (Isaac 1992: 191). Azt gondolta, hogy mind a liberalizmus, mind a marxizmus figyelmen kívül hagyta e forradalmi szellem működését, holott az ebből következő magatartások, cselekedetek épp a modernitás alapvető értékeit testesítik meg.

A magyar forradalom elméleti igényű értelmezései a legutóbbi időkhöz döntően marxista alapokon nyugodtak; a munkástanácsok elképzelt működését elemezve döntően munkásfel-

---

11 Az Arendt-életmű kapcsán elemzi a fogalmat: Orlie (1995: 343–347).

12 „A cselekvés, amennyiben szabad, nem áll sem az intellektus irányítása, sem az akarat diktátuma alatt – hanem valami egészen más dologból ered, amelyet (Montesquieu kormányzati formákról adott jól ismert elemzését követve) alapelveknek fogok nevezni. [...] A cselekvés alapelve, céljától eltérően, újra és újra megismételhető, kimeríthetetlen, s az indítékokkal ellentétben nem kötődik sem egy bizonyos személyhez, sem egy bizonyos csoporthoz. Az alapelvek azonban csakis a cselekvés révén nyilvánulnak meg, s addig maradnak láthatóak a világ számára, amíg a cselekvés tart, de nem tovább” (Arendt 1995a: 160–161).

13 A forradalomról szóló reflexiói több változatban is megjelentek: Arendt (1958b), németül kibővítve: Arendt (1958c). A német szövegen alapuló magyar kiadás: Arendt (2006). Ez a tanulmány szerepel A totalitarizmus gyökereinek második kiadásában (Arendt 1958a) és annak magyar fordításában is (1992).

kelésként írták le az eseményeket.¹⁴ Standeisky Éva azonban 2010-ben megjelent monográfiájában – részben éppen Hannah Arendt ihletésére – a korabeli szerveződések (forradalmi bizottságok, nemzeti bizottságok, nemzeti tanácsok, munkástanácsok stb.) sokféleségét hangsúlyozva a forradalom történetének liberális demokrata vagy republikánus értelmezését alkotta meg. A diktatórikus hatalom összeomlása Standeisky szerint olyan kegyelmi állapot volt, amikor az embereknek lehetőségük nyílt arra, hogy saját maguk helyi szinten új szervezeteket, valóban demokratikus szerveződéseket alakítsanak. A szerző amellett érvel, hogy rendkívüli körülmények között valóban működhet a közvetlen demokrácia (pontosabban annak különböző spontán formái); a hétköznapi emberekben ugyanis megvan a képesség arra, hogy értelmes és működőképes rendet teremtsenek. Magyarországon is ez történhetett 1956-ban a kötet Hannah Arendt műveire is támaszkodó forradalomértelmezése szerint.¹⁵

Az 1956-ban újjászülető szabadságvágy és autonómia, a forradalmi szellem fényében azonban különösen fontos kérdés az, hogy mi határozhatta meg később, a Kádár-korszakban a nem cselekvés, azaz a kollektív cselekedetek elmaradásának társadalmi lélektanát. Magyarországon a „kádárizmus” a kortársi tapasztalatok és az utólagos elemzések szerint is különbözik a Rákosi-korszaktól, azaz a sztálinizmus magyarországi rendszerétől. Nem értelmezhető ugyanakkor új rezsimként, hanem sokkal inkább a szovjet típusú totalitarizmus folytatásának tekinthető. Meghatározható mégis valamiféle egyedi jellege, amelynek Rainer M. János (2011) szerint az alapja az informalitáson, elhallgatáson alapuló „társadalmi közérzet” volt.¹⁶ (Jellemző, hogy míg a politikátörténeti elemzések többsége a Rákosi-kort a terroron keresztül, addig a Kádár-korszakot az ügynökkérdésen keresztül jellemzi; mintha az ügynök vált volna a korszak metaforájává.)

A Kádár-korszak világát e sorok szerzője Kádár Jánosról szóló monográfiájában a ressentiment társadalmaként, vezetőjét pedig a ressentiment diktátoraként jellemezte (Majtényi 2012). A ressentiment ugyanis az 1956 utáni Magyarországon válhatott kollektív lélekállapottá. A Kádár-korszakban az erővel elfojtott ellenállás, a terror utáni állapot, a rezisztencia kényszerű feladása határozhatta meg a társadalom többségének magatartását. A hétköznapi emberek az újjászülető totalitárius rendszer keretei között – nem lévén sem legyőzhető ellenfél, sem tér a valódi cselekvésre – úgy tűnik, képtelenné váltak az ellenállásra. A kollektív düh és irigység megnyilvánulása lehetett az a *ressentiment*, amely nem öltött látható formát, és amelynek nem volt egyértelmű célpontja sem, és ehhez igazodhatott Kádár Jánosnak, a nyilvánosságban a diktátort hétköznapi embernek mutató kultusza is. E kultusz részben imaginációként, azaz társadalmi képzetként született meg, tehát annak nyomán, ahogyan az emberek a megszilárduló totalitárius rendszerben elképzelték és berendezték a saját világukat (ekkor feladva a valódi ellenállás lehetőségét, az ellenséget többnyire

---

14 Lomax (1976, 1990). Ennek a nézetnek a legfrissebb kritikáját lásd: Pittaway (2012: 230–56).

15 Standeisky Éva egy helyen így fogalmaz a hétköznapi emberek cselekedeteiről: „(h)elyrebillentették a Rákosi-diktatúra idején megbomlott világot: valódi néphatalmat és rendet sikerült létrehozniuk” (Standeisky 2010: 272). A hangsúlyozottan egyedi események közül válogató kötete éppen az események sokszínűségét érzékeltetve mutatja be a forradalom kevésbé ismert vonásait, az antiszemita megnyilvánulásokat és a lincseléseket is, melyeket „az esztétizált tömeg brutális indulatvezetése”-ként értékel (2010: 53).

16 A „kádárizmus” lényegét elemezve Rainer valamiféle „kádárista közérzetet” említ (Rainer 2011: 146). Ez szerinte nemcsak annak biztos tudatából következett, hogy az ország a „létező világok legjobbika”, hanem inkább valami olyasmiből, hogy bármikor minden rosszabbra fordulhat (és csakis rosszabbra). Általánosságban is ezzel magyarázza, hogy az új uralom, a véres megtorlások után, konszolidálódhatott.

már nem a rendszer vezetőjében, hanem egymásban, esetenként láthatatlan erőiben, vagy a külső, elnyomó hatalomban, a Szovjetunióban keresték).

A *ressentiment* fogalma mindazonáltal általános társadalomlélektani magyarázatként csak akkor alkalmazható, ha elfogadjuk a totalitarizmuselmélet tömegtársadalomról szóló vízióját, vagyis hogy a diktatúra képes volt megakadályozni olyan önálló érdekekkel rendelkező társadalmi osztályok kialakulását, amelyek felléphettek volna az uralmi elittel szemben. Kérdéses, hogy mindez miképp látszott alulnézetből, és a rendszer valójában mennyire volt képes korlátozni az egyéni és a kollektív cselekvés lehetőségét.

Bogár Béla elbeszélését olvasva úgy tűnik, hogy az ő életébe viszonylag ritkán szólt bele közvetlenül a magyar állam, amikor mégis, akkor viszont védtelennek érezte magát a hatalommal szemben: „Közbe(n) vót még egy olyan is, hogy berántották katonának. Most képzeld el: ez a tetves állam, hogy ott rohadna el, ahol van, a »szocializmusával« együtt: itt a két kisgyerek, a kisebb 6 hónapos csak, magam keresek rájuk, a feleségem GYES-en, hozzá még egy beteg, haldokló anyósom is (van), pénzünk semmi – és akkor képesek elvinni! Hogy pont most: menjek, tanuljam meg, hogyan kell védeni a hazát!”¹⁷ Másfelől viszont hőszünk a hétköznapiakban nem érezte, hogy az állam képes volna megvédeni őt: „Minálunk állandóan hintik a nagy dumát, hogy Nyugaton ez van, meg az van, hogy ott 8 órákor már nem mehetsz ki az utcára, mer(t) leütnek, megbasznak – na, hát itt is ugyanez van, esküszöm! A rendőrség meg sehol! Én állítom, hogy itt nyugodtan meg lehet ölni akárkit, bármelyik lakásba(n) – a rendőrség ki se jön! [A család lakóhelyét, környezetét Csalog Zsolt úgy írta le, hogy egy ferencvárosi bérház magasföldszintjén laktak – a szerző.] Nem szólva arról, hogy errefelé végigjárhatsz öt utcát, amíg egy józan ember szembe jön veled: itt mindenki részeg! Na, hát ilyen szerencsés helyen lakunk mi! – Sört légy szíves, Mari-KAA!”¹⁸

Modernizáció: középosztályok, avagy kiegyezés és kollaboráció

A történetírásban a másik széles körben elterjedt értelmezés az államszocialista diktatúrák létrejöttére, működésére, fennmaradására a *modernizációs elmélet* (Zapf 2002). E rendszerek hosszú távú fennmaradása e teória szerint elsősorban modernizációs teljesítményükkel magyarázható.¹⁹

Magyarországon részben az összehasonlító vizsgálatok nyomán, részben talán politikai hatásra a nyolcvanas években fogalmazódott meg az 1945 utáni társadalomfejlődés kapcsán a modernizáció tézise. Eszerint az iparosodás határozta/határozza meg a társadalomfejlődés fő vonásait, s a politikai rendszerek eltérő volta ellenére a nyugati és a „szocialista” országok társadalomfejlődése hasonló fogalmakkal vizsgálható, sőt össze is hasonlítható. Több modernizációként értelmezték így azt a jelenséget, hogy Magyarországon az állam

17 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépir. + autogr. jav.) 23 fol. HU OSA (Open Society Archives) 356-1-6. 1. d.

18 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépir. + autogr. jav.) 23 fol. HU OSA (Open Society Archives) 356-1-6. 1. d.

19 Raymond Aron kötetét (1964) 1967-ben kiadták magyarul, ami kétségtelül hatással volt a magyar szociológiára, illetve a gazdaságtörténet-íráshoz. Legalább közvetett módon hatott a szocialista modernizációról szóló írásokra Polányi Károlynak a nagy átalakulásról írott, először 1944-ben megjelent műve, mely szerint az átmenet a modernizációba sehol sem – még a kapitalizmusban sem – spontán módon, hanem az állam beavatkozása által történik meg: Polányi (1944).

szinte kizárólagos szereplőjévé vált a gazdasági, társadalmi életnek, nőtt a termelésirányításban foglalkoztatott szellemiek, s a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az állami élet más szektoraiban (egészségügy, oktatás) alkalmazottak létszáma is. Kulcsár Kálmán (1980, 1986) úgy vélte, hogy a szocialista rendszer iparosítást és modernizációt vitt végbe a gazdaságilag és társadalmilag elmaradott Magyarországon.

A modernizáció dinamikusabb felfogása szerint nem a központi hatalom, hanem az egyének modernizációs mozgalma (a mezőgazdasági kistermelés, a magánvállalkozások újjáéledése) indította el a fejlődést. A jelenség ennek jegyében értelmezhető a társadalmi szerveződések és a pártállami törekvések egymásra hatásaként is. Az a körülmény, hogy az államhatalom bizonyos keretek között – a társadalomtól és a társadalomtudósoktól érkező üzenetek hatására – nem gátolta az egyének érdekvényesítését, a hatalmi és az egyéni érdekek közötti egyensúly megteremtését, a rendszer fennmaradását szolgálhatta. A szociológia és a hatalom közötti interakciók egyik fő üzenete volt a korban, hogy az állam jó irányban tapogatózik, amikor uralmát a spontán modernizáció támogatásával próbálja legitimálni (Szalai 1994: 475).

A szociológusok az állam modernizációs funkciójának megfogalmazásával nyilvánvalóan befolyásolni kívánták az állampárti politikát, ugyanakkor legitimációs bázist is teremtetek a rendszer számára (Szalai 1994: 475; Léderer 2002: 148–149). A modernizációs elmélet térhódítása értelmezhető tehát annak jegyében is, hogy a szociológia még a nyolcvanas években is közös nyelvet beszélt a kádári hatalommal, illetve, hogy a „nyilvánosság szélesedésével” tovább erősödött befolyásoló, közvetítő szerepe. Ennek fényében érthető a tézis gyors népszerűsége, erősen kérdéses azonban, hogy a társadalmi változások kizárólagos kauzális magyarázatoként átültethető-e a történetírói gyakorlatba.

Az államszocialista korszak társadalom- és gazdaságszervezési modelljeit ez az elmélet önmagában bizonyosan nem írja le. Az államszocializmus az empirikus kutatások szerint ráadásul – ha így értelmezzük – elvetélt modernizációs kísérlet volt, mert a korábbi „modernizációkhoz” hasonlóan nem tudta felgyorsítani a felhalmozást és megszüntetni a Nyugathoz képest való lemaradást. Ebben alapvető szerepe volt annak a politikai intézményrendszernek, amely már önmagában is akadályos volt a hosszú távú „fejlődésnek” (Tomka 2011: 220). Mindettől függetlenül, a „sokféle modernitásról” szóló elméletek jegyében is megkérdőjelezhető e folyamatok egységes megítélésének a lehetősége. A „sokféle modernitás” elméleteinek képviselői azt állítják, hogy a modernizáció egynemű szemlélete nem szükségszerű, és a modernizáció folyamata másként, más ütemben zajlott Európa és a többi kontinens különböző régióiban, sőt az egyes országokon, társadalmakon, kisebb közösségeken belül is (Niedermüller 2008). Ennek az értelmezésnek a tükrében a modernizációról szóló elméletek ma sokszor egyszerűen a múltból átvett legitimációs ideológiának hatnak.

A korban a pártvezetők a rendszer társadalmi bázisának tekinthették mindazokat, akiknek előnyei származtak a „modernizációból”, és a pártállam propagandája és életszínvonalpolitikája talán tudatosan is törekedett e bázis szélesítésére. Magyarországon a modernizációs elméletekkel szinte egy időben indult meg a vita a második polgárosodásról (Manchin és Szelényi 1990), illetve bizonyos, a rendszer keretei között megfigyelhető középosztályosodásra emlékeztető jelenségekről (Dupcsik 2008).

A modernizációs tézis azt sugallta, hogy a rendszer kompromisszumokat kötött a társadalom gazdasági fejlődésben érdekelt polgárosodó csoportjaival, amelyek elfogadták az állam által felkínált lehetőségeket. Az ilyesfajta kollektív cselekedetek általánosságban kol-

laborációként, azaz a rendszerrel való együttműködésként értelmezhetők. A kollaboráció fogalmának alkalmazása azt érzékelteti, hogy egyéni, illetve kollektív (osztály)érdekek is álltak a rendszer fennmaradása mögött. Kérdéses azonban, hogy a különböző törekvések (az egyéni, a csoport- és a hatalmi érdekek) látszólagos vagy valódi egyensúlyát nem a korabeli diskurzusok teremtették-e meg, a hatalom és a tudomány közötti folytonos párbeszéd eredményeként.

Több érv szól ugyanis az ellen, hogy a modernizációs elmélet vagy ehhez kapcsolódóan a kollaboráció fogalma általánosságban a kollektív cselekedetek és ezen keresztül a rendszer fennmaradásának magyarázatára alkalmazható volna. Az első érv az érintett csoportok önszerveződésének, cselekvőképességének korlátozottsága. Erősen kérdéses, hogy a korszak kapcsán a kategória hagyományos értelmében egyáltalán használható-e a középosztály vagy a polgárság fogalma (Kemény 1991). A második érv, hogy a konkrét elemzések alapján úgy tűnik, a rendszer valójában nem tette lehetővé a társadalom úgymond „középosztályosodó” csoportjainak sem a rendszerrel való együttműködést, hanem csak ennek látszatát teremtette meg. A harmadik érv pedig az, hogy az elmélet csupán bizonyos korszakra és a társadalom meghatározott csoportjainak vagy osztályának (középosztályok) a magatartására vonatkozatható. Kiemelendő, hogy a modernizációs tézis – bár ezúttal a genealógiáját, nem pedig az érvényességi körét vizsgálom – a korabeli társadalom számos szereplőjéről megfeleldez. Nem szól a perifériára szorult, kirekesztett egyénekről: azokról, akik a hatalom erőszakos természetét közelről ismerhették.

Főhősünknek, Bogár Bélának tragikus gyermekkorra volt: apja felakasztotta magát, anyja nevelőintézetbe adta. Nincstelenül kilépve az intézmény kapuján kellett elkezdenie felnőtt életét: „Na most, hát a nevelőintézet, az egy olyan dolog, hogy egy része kibírja, életbe(n) marad, kikerül egy szakmával a kezébe(n), és lábra tud állni valahogy – a másik része meg: irány a bűnözés, a börtön! Nekem ebbe(n) volt egy nagy szerencsém: hogy az apám elég sokat volt börtönbe(n). Úgyhogy én a rokonságba(n) állandóan mindenkitől csak azt hallgattam, hogy »á, úgysí olyan lesz, mint az apja, börtöntöltelék lesz csak!« És akkor ettől nekem lett egy nagyon erős hajtóerőm, hogy én *csak* nem hagyom magam, én *azért se* leszek börtöntöltelék! Úgyhogy nem is lettem az. Hanem egy makacs ember lettem. Aki lábom maradt, nem züllött el, hanem dőgözött, családot csinált maga köré, lakást épített nekik, otthont – nézz itt körül!” Az interjúút olvasva úgy tűnik, Bogár Béla nézőpontjából nem látszott az állami segítéség, a modern magyar állam gondoskodó természete.²⁰

Kizárás: alsó osztályok és deklasszált csoportok, avagy reziliencia

A Kádár-korszak diskurzusaiból az következik, hogy az államszocializmus Magyarországon a hatvanas évektől életszínvonal-emelkedést, viszonylagos jólétet teremtett. Az újabb kutatások azonban jórészt cáfolják ezt. Az összehasonlítás alapja ezekben a munkákban ugyanis már nem a szovjet rendszer többi országa, hanem egyértelműen a nyugati demokráciák szociálpolitikája (Tomka 2003, 2004; Horváth 2012). Ezekről az 1956 után Magyarországon kiépülő szociális rendszer alapvető céljaiban is különbözött; a szociálpolitika egyik funkciója Magyarországon az állami intézmények, az állam, sőt a rendszer legitimálása, a társadalmi

²⁰ „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépir. + autogor. jav.) 23 fol. HU OSA (Open Society Archives) 356-1-6. 1. d.

igazságosság látszatának a megteremtése volt. Ez a rendszer nem adott lehetőséget valódi érdekérvényesítésre és különösen nem nyilvános, kollektív fellépésre. A diktatúra léte ráadásul erősen kapcsolódott azokhoz az uralmi gyakorlatokhoz, amelyek a különböző kisebbségi csoportok és a szegények elleni előítéletekre, kirekesztésre építettek.

A 60-as évek végétől meginduló, Kemény István által vezetett empirikus szociológiai kutatások voltaképpen a korabeli diskurzusok által elfedett jelenségek megismerését célozták. Ezekhez, a korábbi, ideologikus jelentéstartalmú kategóriákat használó statisztikai vizsgálatokhoz képest új módszerekre volt szükség.²¹ A terepmunka vagy a mélyinterjú így jelenített meg ismét a szociológia eszköztárában.²² Amikor Kemény István 1970-ben megtartotta híres akadémiai előadását a szegénységről – e kutatás eufemisztikus elnevezéssel *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata* címmel indulhatott meg –, őt átmenetileg eltávolították a Szociológiai Intézetből, s a kutatás 1972-ben elkészült zárótanulmányát titkosították és a Statisztikai Hivatal elnökének páncélszekrényébe zárták (Kemény 1991: 183).²³

Az államszocializmus korszakában a kritikus indíttatású szociológiai kutatásokat jellemezte valamiféle szemléleti egység. Ennek egyik legfontosabb eleme az volt, hogy azt feltételezték, a társadalom tagjai és bizonyos csoportjai az államszocializmus politikai viszonyai közepette is továbbvitték saját hagyományaikból táplálkozó szokásaikat, és megpróbálták a maguk számára legalább valamiféle viszonylagos autonómiát teremteni. Ebből pedig az a felismerés következett, hogy létezik egy, a hatalom által legalábbis virtuálisan megalkotott társadalomszerkezet, és létezik egy másik, amelyik valamilyen módon ez alatt helyezkedik el, és amelyet a diktatúra intézményei megpróbálnak láthatatlanná tenni. (A kirekesztett, elnyomott csoportok tapasztalatai ugyanis ellentmondtak a „szocialista” társadalomról szőtt képzeteknek.²⁴) Ez igaz lehetett nemcsak a szegényekre, az alsó osztályokra, hanem minden olyan társadalmi csoportra, amelynek szempontjai kívül rekedtek a hivatalos diskurzusokon, így például azokra a fordulat évei után deklasszálódott elit- vagy középosztálybeli családokra, amelyek ekkor már akár a modernizációként, középosztályosodásként ábrázolt jelenségek nyerteseivé is válhattak.²⁵

21 Tanulmányos megvizsgálni Kemény István más ekkori kutatásainak, kéziratainak a sorsát is. A Cigánykutatás összefoglaló kiadványa 1973 elején készült el, és 1977 elején jelent meg a Szociológiai Kutató Intézet kiadásában. A munkásokról szóló könyvének kéziratát 1973 végén zárta le, de az hosszú ideig kéziratban maradt, és csak 1990-ben jelentethette meg. 1969 októbere és 1972 márciusa között a magyarországi szegény népességről vezetett reprezentatív kutatást. Az eredményeket összefoglaló tanulmány 1972 márciusában készült el, de a teljes szöveget nem publikálhatta. 1969-ben és 1970-ben a Gazdaságkutató Intézet megbízásából a gazdasági vezetők magatartásáról végzett kutatást (Solt Ottiliával). Ennek összefoglaló tanulmánya 1970-ben készült el, de ezt is szigorúan bizalmasnak nyilvánították, és csak 40 példányban nyomtatták ki. Kemény István ekkor végzett kutatásaiból többek között a következő kéziratok, szamizdatkiadványok, publikációk születtek: Kemény (1973, 1975, 1976a, 1976b, 1978, 1990).

22 Nem véletlen az sem, hogy Kemény István életművében kulcsszerepe van az „életforma” fogalmának, amelynek segítségével a korabeli társadalom szerveződéseit, hétköznapi viszonyrendszeit mutatta meg.

23 1977-ben Kemény István Párizsba emigrált, de iskolateremtő munkásságának kritikai hatása továbbélt. A szociológus Párizsban Kende Péterrel elindította a Magyar Füzeteket, azzal a szándékkal, hogy az itthon nem közölhető írásokat publikálja, és gépiratban „megjelentette” például a szegénység tanulmányt is. Írásaiban és a Szabad Európa Rádióban felolvasott jegyzeteiben követte és bírálta az itthoni fejleményeket (F. Havas 2008: 65).

24 Solt Ottília például így irt a szegénységről *A hetvenes évek budapesti szegényei* című tanulmányában: „Az emberiség – és a magyar társadalom – teljesen nincstelen, iskolázatlan, nyomorgó tartalékai akkor is irtózatossá méretűek, ha soha többé nem lesznek társadalmi csoportok, amelyek elvesztik biztonságos egzisztenciájukat” (Solt 1978: 44).

25 A Rainer M. János könyvében leírt, háború előtti középosztály Kádár-kori sorsát jellemző magatartások is rezilienseknek tűnnek. Ilyen magatartást tükröz Antall Józsefnek állítólag 1957-ben Fehér Ferencnek mondott mondata is: „Én most alámerülök és kibekkelem őket” (Rainer 2008: 198).

Az intézmények alatti társadalom létezését hangsúlyozta többek között Zsille Zoltán *Tanulmány feketeiben és vörösben* című fontos írása is (1978). A szerző egyúttal erős kritikával illette a modernizációként is ábrázolt jelenségeket: „A modern magyar társadalom erőszakos hódítás szülötte. A rendi szerkezetű, »benszülött« társadalmat az ipari civilizáció az idegenlégió módjára, rajtaütésszerűen szállta meg. Késői volta miatt is, a meghódítandó társadalom rendi szerkezete miatt is – abból kiindulva és ahhoz igazodva – csak olyan ipari civilizáció lehetett, amelynek technológiája új típusú és éppoly messze van a vele egyívású – bár vele sosem egyenrangú – gazdasági liberalizmustól és polgári szabadságtól, mint maga a rendi társadalom” (Zsille 1978: 9–10). Leírása már-már egy koloniális társadalom képzetét keltette, mivel azt érzékeltette, hogy a szegénység, az alávetettség megváltoztathatatlan állapotá vált Magyarországon.²⁶ Ebben a szubjektív hangvételű műben Zsille Zoltán így fogalmazott a makroszociológiai munkákról: „Csak az elhibázott nagyipari beruházások eredménytelenségi rekordjához hasonlíthatók azok az óriási költséggel és verejtékkel járó kutatási programok, amelyek a redundáns információk elképesztő mennyiségét képesek felhalmozni, de annyira sem tükrözik a társadalmi valóságot, mint a sokszorosított szentképek vagy a falvédő- és mézeskalács-bölcsességek” (Zsille 1978: 4). A kutatókban nemcsak a hatalom szempontjából is elfogadható kategóriákat alkalmazó hivatalos szociológiai kutatásokkal, hanem általában a megismerés lehetőségével kapcsolatban is erős szkepszis munkált. Egyik fő kérdés az volt számukra, hogy a diktatúra viszonyai között a megkérdoztetektől egyáltalán őszinte válaszokat kaphatnak-e a kérdéseikre. Jellemző, hogy egy 1975-ös mélyinterjúkra és a kutatók személyes megfigyeléseire is építő kutatás vezetője így fogalmazott: „az elmúlt évtizedek kutatási tapasztalatai bebizonyították, hogy az érzelmekre, a cselekedetek motívumaira feltett egyenes kérdések csak ritkán eredményeznek közvetlenül elfogadható választ” (Törzsök 1975). A megismerés és megismertetés másik útjává így a kortárs társadalom művészi eszközökkel is élő ábrázolása vált. Csalog Zsolt 1978-ban a szociográfia feladatairól szóló körkérdésre így válaszolt: „(...) az utóbbi években nagyon érzem: társadalmi valóságunk egyre kevésbé hagyja magát ábrázolni, feltárni. Nem annyira a megrendelőre panaszkomodom, inkább a modellre (habár persze az elvontan értelmezett megrendelő és a modell végső soron egy és ugyanaz): ha csak közelítünk, az arca elé kapja a zsebkendőjét. (Ugyan miért? Felébredt óvatossága nyilván rossz lelkiismeretéről árulkodik, nem kívánja látni és közszemlére engedni ábrázolatát – de jó munkánkat is dicséri: úgy látszik, pontosan ábrázoltunk.)”²⁷ Jellemző, hogy Csalog Zsolt Bogár Bélával először a délegyházi nudista

---

26 A posztkolonialista elmélet szerint a gyarmatosítás (kolonizáció) mint narratíva teremti meg a kolonializáltságot fenntartó intézményeket, infrastruktúrát. Az elmélet kiterjesztése (posztkolonializmus) szerint a kolonializáció nem kötődik a gyarmatosítás történetéhez, időhöz és térhez (Childs és Williams 1997). Döntően diszkurzív elnyomó és ellenőrző technikákat jelöl, és így akár a Kádár-kori Magyarországon a szegények intézményi alávetését biztosító mechanizmusokra is alkalmazható.

27 Csalog Zsolt válasza. Szociográfusok felelnek. *Mozgó Világ*, 1978. december 6. sz. (12–30; 13–14.) 14. A Csalog-életmű legújabb, a kéziratban maradt interjúkat is elemző feldolgozása: Soltész (2015). Ugyanitt saját műveiről így nyilatkozott: „Keményen dolgozom vele (aki nem hiszi, próbálja!), szégyellni, letagadni nincs hát okom. Kedvelt formám a monológ próza, amelyet vagy mindenestül kitalálok (imitálok), vagy rengeteg magnófelvétel nyersanyagából állítok össze, vagy is-is” (uo. 13). (Az itt idézett kéziratban maradt interjút nem szerkesztette végül monológgá, s az a beszélgetés többé-kevésbé szöveghű leiratának tűnik.)

strandon találkozott, amely a korban a rendszer normáitól való elszakadást is kifejező, szimbolikus helyszínnek számított (és nem csak az írók körében).

Hiába a megélenkülő kutatói érdeklődés, a leszakadó társadalmi csoportok helyzetéről, hétköznapjairól tudósító tanulmányok többnyire csak szamizdatban jelenhettek meg. Számos téma vizsgálata a szociológia fősodrában egészen a rendszerváltásig tabunak számított; hivatalosan például szegénységről sokáig nem eshetett szó, s végképp nem kirekesztett vagy leszakadó társadalmi csoportokról. Ha valamely jelenséget a szociológiai munkák szűrmentén mégis érintették, akkor azt eufemisztikusan írták le: „többszörösen hátrányos helyzetű”, „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyénekről, csoportokról vagy elitélőn magatartási hibákról, devianciákról beszéltek. Ebben a diszkurzív mezőben teljesíthettek sajátos küldetést az olyan irodalmi alkotások, mint Fejes Endre *Rozsdatemetője*, mely a munkásosztály mítoszát igyekezett szertefoszlatni, vagy a „leszakadók”, a „kirekesztettek” mindennapjait megjelenítő szociográfiai irodalom.

A reziliencia fogalma – a deklasszált csoportok mellett – leginkább az alsó osztályok és a társadalom életéből jóformán kizárt underclass, a rendszer diskurzusaiban láthatatlan társadalmi csoportok magatartására alkalmazható. A pszichológia rezilienciaként határozza meg azt a képességet, amelynek révén az áldozat – például a művészet eszközeivel – eltávolítja magától az egykori traumát, és mindeközben átfurmálja, újratemeti önmagát (saját önértékelését, öntudatát) (Békés 2002). A kisebbségi csoportok helyzetével foglalkozó történetírás – közvetve a pszichológiából átvéve a fogalmat – reziliencia néven tartja számon azt a képességet, amelynek révén valamely kisebbségi helyzetű csoport, közösség képes periférikus helyzetét újraértelmezni, saját jelentésekkel telíteni, és ezáltal átalakítva azt, kitorhat azokból a keretekből, amelyek közé az elnyomó uralmi rendszer kényszerítette (volna) (Kicza [ed.] 1993; Goodall és Cadzow 2009; Parent és Wiethaus 2013).

A reziliencia nem nyílt ellenállás, de nem is kollaboráció, hanem mindennapos küzdelem és kényszerű alkalmazkodás is az adott rendszer keretei között. Fent idézett munkájában Zsille Zoltán így írt az általa „harmadik ökonómiának” nevezett jelenségről, a munkások szinte láthatatlan, hétköznapi ellenállásáról: „A szabadság persze nemcsak itt, a társadalmi élet minden területén és minden szintjén általában is, a *nem-cselekvés szabadsága*, a sztrájk, a nem proklamált opozíció, a nem szervezett és nem deklarált engedetlenség és legvégül és legfőként a szabadulás legsikeresebb harci módszere, a harmadik ökonómia legelementárisabb és legátfogóbb mozgalma; a munkaerő-vándorlás. A röghözkötöttek és izoláltak provinciális szabadsága, a függés »lógássá« változtatása ezáltal társadalmi méretű polgári szabadsággá, a »meglógás« lehetőségévé változik” (Zsille 1978: 23). A korban ugyanis az állami ellenőrzés egyik leghatékonyabb eszköze az állami munkahelyektől való függelmi rendszer volt. Bár az államszocializmus elvileg megvalósította a teljes – és kötelező – foglalkoztatás rendszerét, valójában mindvégig maradt lehetőségük az egyéneknek arra, hogy e rendszeren kívül maradjanak, s legalább időszakosan az állami ellenőrzés hatókörén kívül éljenek.

Az államszocializmusban a reziliencia lényege a saját célok megőrzése lehetett, vagyis a kívülmaradás az ideologikus uralmi rendszeren. Az idézett Csalog Zsolt-interjú is érzékelteti ezt, még pontosabban az egyéni és kollektív magatartásokban megmutakozó rezilienciát, azt a rugalmasságot, amelynek révén a kirekesztett, kizárt társadalmi csoportok tagjai a diktatúrában megőrizhették a központosító hatalommal szemben a különállásukat. Úgy vélem,

hogy eltávolodva a korabeli állami ideológia által meghatározott vagy éppen azzal szemben megfogalmazott társadalomképtől, a *reziliencia* társadalomtudományi fogalma alkalmas lehet az attól független korabeli egyéni és kollektív tapasztalatok, magatartások megragadására, sőt az értelmezésére is.²⁸

A szobafestőként dolgozó Bogár Béla így jellemezte viszonyát a rendszer ideológiájához: „Piszkosul csalódtam a marxizmusukba(n) – hogy rohadták meg vele ott, ahol vannak! Csalódtam az egészbe(n) – mer(t) onnan én nem kapok semmit! Mer(t) nem akarok én gazdag lenni! Csak szeretnék becsületesen megélni a becsületes munkám után! De hogy nekem azér(t) a szar tízezer forintomér(t) így kelljen vergődni – hát micsoda országot csináltak itt a híres kommunizmusukkal?!²⁹ Bogár Béla felesége, Marika az interjúban pedig a prostitúció kapcsán finom fogalmi distinkciót tett a kapitalizmus és a szocializmus között. A IX. kerületben, ahol laktak, nap mint nap a prostituáltak kötött kellett elhaladniuk, így látta, milyen körülmények között éltek: „Én valahogy tisztább dolognak tartom, amit a kapitalizmusba(n) csinálnak, hogy van bordélyház, oda szabadon bemegy, aki akar, de viszont ellenőrzik a lányokat. De az az alvilági helyzet, ami itt van – és manapság, amikor a nyakunkon az AIDS! Hát mi lesz itt, most mondd meg?! És ami a legjobban bánt, hogy ezt a kuplerájt úgy hívják, hogy szocializmus. Mer(t) a kapitalizmust legalább kapitalizmusnak hívják – rendbe(n) van, akkor attól nem várok semmi jót! Mint ahogy mondjuk te egy értelmiségi vagy [jegyezte meg az interjút készítő Csalog Zsoltnak – *a szerző*], tőled sokat várnak el az emberek, én meg egy kis szürke akárki vagyok, éntőlem nem várnak semmi különöset – na ezzel is pont így van: én legalábbis úgy veszem, hogy a kapitalizmus, az olyan, amilyen, de már egy szocialista országtól sok mindent elvárnék! És akkor közbe(n) meg ez az ábra!³⁰

Hétköznapis élet: egyének, avagy atomizáció, önféjűség és az autonómia hiánya

A magyar történészekre hatott a revizionista historiográfia és a mindennapok történetírása is, amely – főképp a totalitarizmuselmélettel szemben – a szovjet államok jelenségeinek egyedi, differenciált megközelítésére törekszik. Sheila Fitzpatrick volt az 1980-as évek paradigmaváltásának egyik meghatározó szereplője. A sztálinizmust „kulturális forradalomként” határozta meg, amely a Szovjetunióban a nagyfokú társadalmi mobilitás miatt nem pusztán bekebelezte a társadalmat, hanem saját társadalmi bázist teremtett magának (Fitzpatrick 1979). A nagyarányú felfelé irányuló mobilitásról szóló forrásokat elemezve azt hangsúlyozta, hogy az államszocializmus sokak számára kínálta a felemelkedés lehetőségét,

---

28 A reziliencia fogalmát az államszocializmusok kapcsán eddig csak szórványosan használták. A fogalmat elvileg lehet vonatkoztatni magukra a rendszerekre és a rendszereken belül megmutatkozó egyéni és kollektív magatartásformákra is. Stephen Kotkin az államszocializmus bukásáról írva a reziliencia, azaz a rugalmasság rendszer-szintű hiányát említette, vagyis hogy e rezsimok nehezen voltak képesek alkalmazkodni a változó körülményekhez (Kotkin 2009: 15). Sheila Fitzpatrick a családok rezilienciáját említette egy helyütt az állami ideológia által diktált normákkal szemben (Fitzpatrick 2000: 140).

29 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépir. + autogr. jav.) 23 fol. HU OSA (Open Society Archives) 356-1-6. 1. d.

30 „Nem nagy jövőt jósolok magunknak”. Bogár Béláné Marika, 28 éves. (gépir. + autogr. jav.) 22 fol. HU OSA 356-1-6. 1. d.

és ezzel a diktatórikus rendszer fennmaradására adott a totalitarizmus elméletétől eltérő magyarázatot.³¹

A revizionista történészek munkáiból – akik rendre átveszik a foucault-i hatalomkonceptiót – az következik, hogy a rendszer megértéséhez csak a működését lehetővé tevő kollektív és egyéni cselekedetek megértésén keresztül juthatunk közel. Stephen Kotkinnak a sztálinizmusra vonatkozó (de akár a totalitarizmusokra is általánosítható) megállapítása szerint a sztálinizmus elsősorban nem politikai rendszert volt, hanem „értékrendszer, társadalmi identitás és életmód”.³² Ebből következően a hétköznapi emberektől a rendszer elsősorban mindennapi szabályok és saját(os) nyelvezet elsajátítását követelte meg.

Ösztönzően hatott a jelenkortörténet-írásra a német Alltagsgeschichte (a hétköznapi élet történelme) is. A legnagyobb hatású elmélet, amelyet német társadalomtörténészek a diktatúrák legitimitációjáról, illetve e rezsimekben az egyéni cselekedetek hatásáról, jelentőségéről alkottak, az önfejlés (*Eigensinn*) fogalmában teljesedett ki. Az önfejlés német irodalomból, filozófiából ismert fogalma tűnt alkalmasnak arra, hogy leírja a „többségnek”, vagyis azoknak az embereknek a magatartását, motivációit, akik ugyan nem voltak lelkes hívei a náci vagy a szovjet diktatúrának, ám az ellenfelei sem, és akiknek mindennapi munkája, passzív magatartása ugyanakkor – mivel nem gátolta – segítette e rendszerek kiépülését és fennmaradását. A szó valamiféle önállóságot, függetlenséget jelent, de nem a szabad ember szabad akaratát, hanem az uralom különböző formáihoz alkalmazkodni képes és mindenkor alkalmazkodó állampolgárokét (mindazokét, akik elsősorban saját közvetlen érdekeiket tartották szem előtt).³³ Összetett kérdés, hogy valójában a demokrácia teremti-e meg az autonóm viselkedéseket, illetve a diktatúra az önfejlést és a kollaboráció hétköznapi formáit, vagy fordítva történik mindez (a válasz nyilván függ a vizsgálat perspektívájától is).

Az egyéni cselekedetek megértéséhez kínál perspektívát a modern társadalmak „atomizáltságáról” szóló értelmezés, amely nyilvánvalóan kapcsolódik a Hannah Arendt-i totalitarizmuselmélet alapvetéséhez,³⁴ és amely nemcsak a társadalom fragmentáltságának érzékeltetésére, hanem a társadalmi ellenállás sokrétű formáinak az értelmezésére is alkalmas lehet. James C. Scott (1985), amikor a kínai parasztok és a kommunista államapparátus viszonyát elemezte, éppen azt mutatta meg, hogy a hétköznapiokban számtalan formája volt a paraszti ellenállásnak, érdekérvényesítésnek. Az ezt hordozó egyéni tettek, mivel nem okoztak – még helyi szinten sem – nagyobb rebelliót – apróságuknál és banalitásuknál fogva –, elkerülhetik a történészek figyelmét.

---

31 A társadalmi mobilitás elemzése Magyarország története kapcsán is fontos kérdése a társadalomtörténet-írásnak. E sorok szerzője a társadalmi mobilitásról szóló könyvében az államszocialista korszak társadalomképét dekonstruálta, és arra mutatott rá, hogy a munkás-paraszt-értelmiségi fogalmi hármasa a korban sem volt alkalmas az egykorú tapasztalatok megragadására, ma pedig még kevésbé legitím eszköze az utólagos történelmi analízisnek. A társadalomszerkezet ilyenén elképzelése csakis a kategóriák közötti mozgásnak megfelelően mobilitás kimutatására és ezzel a rendszer (társadalompolitikájának) legitimálására volt alkalmas. Ennél az egyéni tapasztalatok nyilvánvalóan sokrétűbbek; ezt mutatja a naplók, visszaemlékezések, oral history interjúk, az egyéni életutak elemzése (Majtényi 2005).

32 „Stalinism was not just a political system, let alone the rule of an individual. It was a set of values, a social identity, a way of life. When it comes to Stalinism, what needs to be explained and subjected to detailed scrutiny are the mechanisms by which the dreams of ordinary people and those of the individuals directing the state found common ground in this Soviet version of the welfare state” (Kotkin 1995: 23).

33 Az *Eigensinn* fogalmáról: Lüdtke (1994). Magyar ismertetés-elemzés: Majtényi (2001, 2003).

34 Lásd a totalitarizmusról szóló részben, hogy a totalitarizmuselmélet miképp magyarázta a modern tömegtársadalmak cselekvőképétlenségét.

Rév István, amikor az államszocializmus-kori magyar társadalom atomizáltságát – Hannah Arendtre hivatkozva is – elemezte, úgy találta, hogy ezek az egyéni érdekérvényesítések mégis összefonódtak a rendszer céljaival, mivel a rezsim valamilyen módon engedte, támogatta is az egyéni praktikákat. Nem egyszerűen a hatalom, az apparátus állt szemben az emberekkel (vagyis az elit a tömeggel), hiszen az apparátus tagjai sokszor maguk is részesei lettek ezeknek a játszmáknak. A rendszer fennmaradása szempontjából a társadalom atomizáltsága így még fontosabb volt az elnyomásnál, azaz nagyobb szerepet játszott abban, hogy a saját érdekeiket követő egyének ne tanúsítsanak kollektív ellenállást a rendszerrel szemben. A korszak atomizálódott társadalmában a hangsúly a kollektív érdekérvényesítés felől az egyéni cselekedetek felé tolódott, és ezáltal az egyéni cselekedetek is politikai jelentéseket kaptak (csakis saját kontextusukban, az adott kulturális közegben megérthető kódolt üzeneteket hordoztak), és átpolitikálódott a hétköznapok világa. A jelentésteli politizálás – ennek hatására is – kiszorult a korszak szigorúan ellenőrzött nyilvánosságából (ahol a rendszerrel szembeni álláspontokat már nem lehetett megfogalmazni), azaz a nyilvános diskurzusokból, és szimbolikus cselekedetek révén a mindennapok részévé vált. Az egyéni érdekeket érvényesítő hétköznapi tettek azonban többnyire nem számítottak a rendszerrel szembeni nyílt ellenállásnak, és nem is feltétlenül váltottak ki megtorlást, sőt esetenként úgy tűnik, hogy eltűrt, elnézett magatartások voltak (Rév 1996).

Megemlítendő még, hogy a Kádár-kori ügynökkérdés társadalomtörténeti értelmezése a „mindennapi kollaboráció” fogalmával véli leírhatónak a korabeli társadalom többségének magatartását (Horváth 2014: 26). Ezzel szemben felvethető, hogy a kollaboráció fogalmának alkalmazása az egyéni, illetve szűkebb csoportok felelősségének kiterjesztésére, és ezáltal a kollektív cselekedetek egységes – erkölcsi alapú – megítélésére is lehetőséget ad, ha túllépünk az egyéni történetek elemzésén (Papp 2014).

Általánosságban úgy vélem, hogy a diktatúra világának mikroszemponturnyú ábrázolásai nem ellentétesek a totalitarizmuselmélet lényegi állításával (amely a tömegtársadalom megszületéséhez és az erőszak modern formáihoz köti a diktatúrák létét). Ezek az elemzések azonban a totalitarizmus mindennapi megvalósulásait vizsgálják, és így a totalitárius rendszerek tartós fennmaradására a hétköznapok világában keresik a magyarázatot. Elsősorban az egyéni motivációkon, cselekedeteken és azok elmaradásán keresztül értelmezik a rendszer létét, működését. Kérdéses ugyanakkor és perspektíva kizárólagos érvényesíthetősége, vagyis, hogy a hétköznapi tapasztalatok függetleníthetők volnának a korszak diskurzusaitól. Felvethető az a kérdés is, hogy az uralmi diskurzusok hatásai a mindennapokban mennyiben formálták át az egyének tapasztalati világát, és létezhetek-e egyáltalán azokon kívüli, azoktól független valóságok? Kialakulhattak-e olyan nagyobb társadalmi csoportokhoz, osztályokhoz köthető viselkedésminták vagy identitások, amelyek az uralmi rendszerrel szemben kialakított viszonyként is jellemezhetők (és amelyek így cáfolhatják a totalitarizmuselméletből következő képet az autonómia és a cselekvőképesség teljes hiányáról)? Egy olyan korszakban, ahol az egyének, csoportok autonómiája nyilvánvalóan csorbult, és a nyílt szembeszegülésre, ellenállásra vajmi kevés esély kínálkozott, létezhetek-e olyan kollektív magatartások, amelyekben az egyéni érdekeket követő cselekedetek feloldódhattak? S ezek leírhatók-e más fogalommal is a kollaboráción kívül?

Bogár Béla az interjúban – feltehetően az író kérésére – a „szocializmushoz” való viszonyára részletesebb magyarázatot is adott: „(...) most már nem úgy kell hívni, hogy »nagyon jó«, most már csak »jó«. »Jó, csak meg kell húzni a nadrágszíjat«, ahogy a Kádár Jani

mondja! De elmehet a Kádár Jani a picsába. Ki kíváncsi a szövegére?! Mesélje ezt odakinn Moszkvába(n), ne nekem! Hogy húzzuk össze a gatyaszíjat – hát húzgálja csak ő a magáét!”³⁵ Bogár Béla ezzel arra utalt, hogy voltak megszorítások a nyolcvanas évek Magyarországon is, amit a hétköznapi emberek nem feltétlenül fogadtak örömmel, és mint ahogy mások – akkor vagy utólag – az úgynevezett életszínvonal-politikát a rendszer érdemének, úgy ők mindezt a rendszer hibájának tartották. Az ő kijelentései is érzékeltetik, hogy a rezsim működésének természetesen léteztek a hivatalos állásponttól élesen különböző kortárs értelmezései is.

Következtetések: még egyszer a rezilienciáról

A hivatalos diskurzusok a „szocialista társadalmat” a „fejlődés” egyetlen lehetséges útjaként és a közös normarendszer megtestesüléseként ábrázolták, ezáltal is a rendszer legitimitását erősítve azoknak az állampolgároknak a szemében, akik e normák érvényességét elfogadták. A hétköznapi emberek többsége azonban ennél összetettebb módon viszonyulhatott az uralmi rendhez és az általa teremtett társadalomképhez is. A rendszer létezésének nemcsak egyénekhez és a társadalom egészéhez köthető, hanem társadalmi csoportokhoz, osztályokhoz kötődő magyarázatai is lehettek. A reziliencia, a rendszerhez való rugalmas alkalmazkodás (és ezzel egyidejűleg a meghirdetett ideológiai céloktól való eltávolodás) megjelenhetett például a kizárt közösségek közösen kialakított szokásaiban vagy a háború előtti elit és középosztályok deklasszálódott csoportjainak a magatartásában is. Az uralmi renddel és az azt képviselő hatóságokkal szemben egyéni, családi és közösségi védelmi szinteket jelentett, azaz más perspektívát, nyelvhasználatot és szimbólumokat az államszocialista rendszer által képviselt ideológiához képest, ezért az ő világuk, társadalomképük azon kívül álló „valóságként” is értelmezhető. Tapasztalataik ugyanakkor nehezen bonthatók ki az állami intézményekben keletkezett levéltári forrásokból vagy a korszakról tudósító társadalomtudományi munkákból. A nyilvános diskurzusok, amelyeknek célja éppen e társadalmi csoportok és az ő tapasztalataiknak a kizárása volt, ugyanis elfedték és elfedik ma is a létezésüket.

Az államszocialista korban perifériára kényszerített szerzők részben kéziratban maradt vagy szamizdatban megjelent munkái és az ő általuk is teremtett narratív források, például a szegénység- és a cigányságvizsgálatokhoz kapcsolódóan a hetvenes-nyolcvanas években készült mélyinterjúk azonban ezekről a csoportokról is tudósítanak. Az elnyomott egyének és közösségek magatartása mindezek alapján rugalmas, lényegmegőrző túlélésként is ábrázolható: olyan, a hatalommal szemben kialakított összetett magatartás- és viszonyrendszerként (rezilienciaként), amely – amint fentebb is hangsúlyoztam – nem írható le egyszerűen ellenállásként vagy együttműködésként, és amely alapján nemcsak az államszocialista rendszer fennmaradása értelmezhető, hanem annak összeomlása is. Ez a magatartás leginkább kívülállásként vagy kívülmaradásként jellemezhető. Mindig léteztek ugyanis olyan külső – a hivatalos diskurzusok világán kívüli – viszonyítási pontok, amelyekhez igazodva az egyének saját szempontjaik, illetve közösségeik érdekei alapján láthatták és értelmezheték a rendszert. Mindez lehetővé tette számukra a rendszer által meghirdetett céloktól való eltávolodást és bizonyos mértékig még az ellenszegülést is.

³⁵ „Durva ember vagyok.” Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépir. + autogr. jav.) 23 fol. HU OSA 356-1-6. 1. d.

A reziliencia megnyilvánulhatott a nyelvhasználatban, hétköznapi cselekedetekben, fogyasztási szokásokban, a kisebb közösségek számára szimbolikus jelentéseket hordozó cselekedetekben vagy például a munka világán belüli magatartásokban is. E valóságok megismerése segíthet abban, hogy ne fogadjuk el kritika nélkül a rendszer legitimitációját erősítő – annak társadalmi igazságosságát vagy modernizáló hatását hirdető – korabeli magyarázatokat, és a csupán politikai, a hatalom és a társadalom szembenállására utaló metaforákat használó, a társadalmat feszítő belső ellentétekről szintén megfélemlítő víziókat sem. Az államszocializmus történetébe ezáltal visszaemelhetjük a diskurzusokból kizárt társadalmi csoportok kollektív megéleltörténeteit. Ha látható ellenállás nem is volt mindig a rendszerben, reziliencia érzékelhetően mégis, ami akár még az autonómia, az ellenállás, a „forradalmi szellem” újjászületését is magában hordozhatta. Ahogy Bogár Béla megfogalmazta: „...félnek, hogy megint 56 lesz! Pedig úgyis az lesz, forradalom!”³⁶ Az ő felkiáltó mondatai is érzékeltetik azt az indulatot, amely az elnyomott, kirekesztett egyéneket és közösségeket bizonyosan munkált a totalitárius rendszerrel szemben.

Hivatkozott irodalom

- Arendt, Hannah (1951): *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Co. [Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa.]
- Arendt, Hannah (1958a): Epilogue: Reflections on the Hungarian Revolution. In uő *The Origins of Totalitarianism*. New York: Meridian Books, 450–510.
- Arendt, Hannah (1958b): Totalitarian Imperialism: Reflections on the Hungarian Revolution. *The Journal of Politics* 20(1): 5–43.
- Arendt, Hannah (1958c): *Die Ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus*. München: R. Piper & Co Verlag.
- Arendt, Hannah (1991): *A forradalom*. Budapest: Európa.
- Arendt, Hannah (1995a): Mi a szabadság? In uő *Múlt és jövő között*. Budapest: Osiris.
- Arendt, Hannah (1995b): Előszó. In uő *Múlt és jövő között*. Budapest: Osiris.
- Arendt, Hannah (2006): A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus. In Albert Camus: *Az akasztófák szocializmusa*. Lakitelek: Antológia.
- Aron, Raymond (1964): *La lutte de classes: nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Párizs: Gallimard.
- Aron, Raymond (1967): *Előadások az ipari társadalomról*. Budapest: Kossuth.
- Békés Vera (2002): A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizáló tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. In „*Tudomány és történet*” – *Tanulmánykötet Fehér Márta tiszteletére*. Forrai Gábor és Margitay Tihámér (szerk.). Budapest: Typotex.
- Childs, Peter és R. J. Patrick Williams (1997): *An Introduction to Post-Colonial Theory*. London: Prentice Hall.
- Dupcsik Csaba (2008): Polgárosodás-viták az 1970-90-es években. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Horváth Sándor (szerk.). Budapest: Nyitott Könyvműhely, 354–373.
- Éber Márk Áron és Gagyi Ágnes (2014): Osztály- és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat* (21): 170–191.
- F. Havas Gábor (2008): Kemény István 1925–2008. *Beszélő* 13(5): 62–66.
- Fitzpatrick, Sheila (1979): *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Fitzpatrick, Sheila (1988): The Bolsheviks’ Dilemma: Class, Culture and Politics in the Early Soviet Period. *Slavic Review* 47(4): 599–613.
- Fitzpatrick, Sheila (1993): Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia. *Journal of Modern History* 65(4): 745–770.
- Fitzpatrick, Sheila (2000): *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930’s*. Oxford: Oxford University Press.

³⁶ „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves, Zoli „pecás haverja” (gépír. + autogr. jav.) 23 fol. HU OSA 356-1-6. 1. d.

- Fitzpatrick, Sheila (2001): Vengeance and Ressentiment in the Russian Revolution. *French Historical Studies* 24(4): 579–588.
- Goodall, Heather és Allison Cadzow (2009): *Rivers and Resilience: Aboriginal People on Sydney's Georges River*. Sydney: University of New South Wales Press.
- Horváth Sándor (2012): *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban* Budapest: Napvilág.
- Horváth Sándor (2014): „Apa nem volt komcsi” – a mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés határai. In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Horváth Sándor (szerk.). Budapest: Libri, 7–37.
- Isaac, Jeffrey C. (1992): *Arendt, Camus, and modern rebellion*. New Haven – London: Yale University Press.
- John E. Kicza (szerk.) (1993): *The Indian in Latin American History: Resistance, Resilience, and Acculturation*. Wilmington: Scholarly Resources.
- Kemény István és Törzsök Erika (1977): *Egy ipari szövetkezet munkásai*. Budapest: Szövetkezeti Kutató Intézet.
- Kemény István (1973): *Magyar munkások*. (Kézirat.)
- Kemény István (1975): Futószalag a motorkerékpárgyárban. In *Profil nélkül*. Kenedi János (szerk.). (Szamizdat.)
- Kemény István (1976a): *A magyarországi cigány lakosság*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény István (1976b): *A munkások a tudományos-, technikai forradalom korában*. Budapest. (Kézirat.)
- Kemény István (1978): *A magyarországi szegénység*. (Kézirat.) (Hozzáférhető: HU OSA 356-1-6 1. d.)
- Kemény István (1990): *Velük nevelkedett gép. Szociológiai tanulmányok*. Budapest: Vita.
- Kemény István (1991): Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. In *uó Közelről s távolból*. Budapest: Gondolat.
- Kemény István (1991 [1987]): Polgárosodás polgárjogok nélkül. In *uó Közelről és távolról*. Budapest: Gondolat.
- Kotkin, Stephen (1995): *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press.
- Kotkin, Stephen (Jan T. Gross közreműködésével) (2009): *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York: Modern Library.
- Kulcsár Kálmán (1980): *A mai magyar társadalom*. Budapest: Kossuth.
- Kulcsár Kálmán (1986): *A modernizáció és a magyar társadalom*. Tanulmányok. Budapest: Magvető.
- Léderer Pál (2002): *A szociológus, a módszerei meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*. Budapest: Új Mandátum.
- Lomax, Bill (1976): *Hungary 1956*. New York: St. Martin's Press.
- Lomax, Bill (szerk.) (1990): *Hungarian Workers' Councils in 1956* Boulder, Colo: Social Science Monographs.
- Lüdtke, Alf (1994): Geschichte und „Eigensinn”. In *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Geschichtswerkstatt (szerk.). Münster: Berliner Geschichtswerkstatt.
- Majtényi György (2000): Uraltak vagy önféjük? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténetírásban. *Korall* (5–6): 242–252.
- Majtényi György (2003): Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas* 18(1): 142–148.
- Majtényi György (2005): *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest: Magyar Országos Levéltár – Gondolat.
- Majtényi György (2005): Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. *Korall* (19–20): 37–52.
- Majtényi György (2012): *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Budapest: Libri – Magyar Nemzeti Levéltár.
- Manchin Róbert és Szelényi Iván (1990): A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam politika*. Budapest: Európa.
- Mayers, Arno (2001): *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Niedermüller Péter et al. (szerk.) (2008): *Sokféle modernitás*. Budapest: L'Harmattan – Nyitott Könyvműhely.
- Nietzsche, Friedrich (1969): *On The Genealogy of Morals*. New York: Vintage. [Magyarul: *A morál genealógiája*. Gödöllő: Attraktor, 2012.]
- Orlie, A Melissa (1995): Forgiving Trespasses, Promising Futures. In *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*. Bonnie Honig (szerk.). Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 337–356.
- Papp István (2014): Az ügynökkérdésről másképp? *Kommentár* 9(4): 116–120.
- Parent, Anthony S. és Ulrike Wiethaus (2013): *Trauma and Resilience in American Indian and African American Southern History*. New York: Peter Lang.
- Pittaway, Mark (2012): *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. (Második, átdolgozott kiadás.) Budapest: Napvilág.
- R. Törzsök Erika (1975): *Fiatalok az építőiparban*. Budapest. (HU OSA 356-1-6 2. d.)

- Rainer M. János (2008): *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Rainer M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: 1956-os Intézet – L'Harmattan.
- Rév István (1987): The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivization. *Dissent*. 34(3): 335–350.
- Rév István (1996): Az atomizáció előnyei. *Replika* (23–24): 141–158. Interneten: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2324/10rev.htm>.
- Scott, James C. (1985): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance*. New Haven and London: Yale University Press.
- Solomon, Robert (1994): One Hundred Years of Ressentiment: Nietzsche's Genealogy of Morals. In *Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays on Nietzsche's On the Genealogy of Morals*. Richard Schacht (szerk.). Berkeley, CA: University of California Press.
- Solt Ottilia (1978): A hetvenes évek budapesti szegényei. In *Mit ér a kéziratok irodalom, ha magyar?* Bence György és Kis János (szerk.). Budapest – Párizs: Dialogues Européennes, 38–44.
- Soltész Márton (2015): *Csalog Zsolt*. Budapest: Argumentum.
- Standeisky Éva (2010): *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony – Budapest: Kalligram – 1956-os Intézet.
- Szalai Júlia (1994): Merengések a szociológiáról. *BUKSZ* 6(4): 471–476.
- Székely Iván (2015): Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika* (94): 7–23.
- Tomka Béla (2003): *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Századvég.
- Tomka, Béla (2004): *Welfare in East and West: The Hungarian Welfare State in an International Comparison, 1918–1990*. Berlin: Akademie Verlag.
- Tomka Béla (2011): *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Budapest: Akadémiai.
- Villa, Danar R. (1996): *Arendt and Heidegger. The Fate of the Political*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zapf, Wolfgang (2002): Modernizáció és modernizációelméletek. In *uő Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, 71–91.
- Zsille Zoltán (1978): *Tanulmány feketében és vörösben. Alanyi szociológia a fekete ökonómiáról: a gazdasági függetlenség és a szabadulási mozgalmak forrásvidékéről, 1976–1978*. (Kézirat.) (Hozzáférhető: HU OSA 356-1-6 2. d.)